

فصل اوّل

مبادی تحقیق

۱-۱ تعریف موضوع

آثار ادبی صدر مشروطیت از جمله عواملی است که زمینه ساز انقلاب مشروطیت گردید. زیرا در این آثار به عناصر جامعه ایران با نگاه انتقادی توجه شد و جهان آرمانی ای در برابر خواننده قرار گرفت که اندیشمندان تنها راه چاره برای دسترسی به آن را پناه بردن به قانون گرایی مشروطیت می دانستند.

طالبوف تبریزی (۱۳۲۸-۱۲۵۰ق) و زین العابدین مراغه ای (۱۳۲۸-۱۲۵۵ق) از جمله نویسندگانی بودند که در کتابهای خود به نقد جامعه آن روزگار پرداختند. در این پایان نامه کوشش گردید تا آنچه در کتابهای مسالک المحسنین، کتاب احمد (۲جلد) و سیاست طالبی از طالبوف تبریزی و همچنین سیاحت نامه ابراهیم بیگ (۳جلد) از حاج زین العابدین مراغه ای درباره جامعه ایران گفته شده بررسی گردد و زمینه های اجتماعی و نگاه انتقادی نویسندگان مزبور تبیین شود.

هدف از این پژوهش نخست بررسی زندگی و زمانه طالبوف تبریزی و زین العابدین مراغه ای است تا ویژگی های زمانه آنها بر خواننده روشن شود. سپس شناخت عناصری است که این نویسندگان در جامعه خود به انتقاد از آن پرداخته اند. همچنین جهان آرمانی این داستان نویسان بر مبنای آنچه از آن انتقاد کرده اند تبیین خواهد شد.

۱-۲ سابقه تحقیق

در این زمینه نخستین بار یحیی آرین پور در کتاب «از صبا تا نیما» (۱۳۵۰ش) به ویژگی های داستانی مسالک المحسنین، کتاب احمد و سیاحت نامه ابراهیم بیگ اشاره کرده است، پس از وی غلامحسین یوسفی در «دیداری با اهل قلم» (۱۳۵۷ش) ویژگی های ادبی این سه اثر را برشمرده است.

کریستف بالایی در کتاب «پیدایش رمان فارسی» (۱۳۷۷ش) به جنبه های داستانی کتابهای مزبور توجه کرده و ایرج پارسى نژاد نیز در کتاب «روشنگران ایرانی و نقد ادبی» (۱۳۸۰ش) به جنبه های نقد ادبی این کتابها پرداخته است. آنچه در این پایان نامه به آن توجه خواهد شد نگاه انتقادی نویسندگان مزبور به جامعه خود است و نیز آرزویی که آنان برای ایجاد یک کشور آرمانی داشته اند.

۳-۱ سوالات پژوهشی

- ۱) زندگی و آثار میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی و حاج زین العابدین مراغه ای دارای چه ویژگی هایی است؟
- ۲) داستان نویسان صدر مشروطه کدام یک از مسایل جامعه خود را مورد نقد قرار داده اند؟
- ۳) چه عواملی جهان آرمانی داستان نویسان صدر مشروطه را تشکیل می دهد؟

۴-۱ اهداف پژوهشی

- ۱- بررسی ویژگی های زندگی و آثار میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی و حاج زین العابدین مراغه ای.
- ۲- بررسی ویژگی های جامعه مورد بحث داستان نویسان صدر مشروطه.
- ۳- عوامل تشکیل دهنده جهان آرمانی داستان نویسان صدر مشروطه.

۱-۵ روش تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادی است که به شیوه تحلیلی-توصیفی و به روش کتابخانه ای انجام شده است. به این ترتیب که نخست کتابهای مسالک المحسنین، کتاب احمد، سیاست طالبی و سیاحت نامه ابراهیم بیگ مطالعه شد و بر اساس طرح پایان نامه شواهد لازم از آنها استخراج گردید.

سپس با مطالعه کتابهایی که به اندیشه های دوره مشروطه پرداخته اند زمینه انتقادهای این نویسندگان مشخص و سرانجام با طبقه بندی شواهد و تحلیل یافته ها به نگارش فصلها پرداخته شد.

۱-۶ کاربرد نتایج تحقیق

این پژوهش می تواند مورد استفاده پژوهشگران ادبیات دوره مشروطه قرار گیرد. همچنین مورخان ادبی در صورتی که نتایج این پژوهش با توفیق همراه باشد از آن بهره مند خواهند گردید و در نهایت دوستداران ادبیات داستانی، شناخت دیگری از نخستین رمانهای زبان فارسی به دست خواهند آورد.

فصل دوم

چشم انداز تاریخی

۱-۲ عوامل زمینه ساز انقلاب مشروطه

به منظور تحوّل و دگرگونی اساسی در هر ملت و جامعه ، ناگزیر نیازمند مقدمات و پیش زمینه هایی هستیم تا بر اساس آن مقدمات ، انقلاب و جنبش و حرکت مردمی شکل گیرد . این مقدمات می تواند در زمینه های گوناگون سیاسی ، فرهنگی ، اجتماعی و اقتصادی باشد . تغییرات بنیادی در هر یک از این زمینه ها جنبش را هر چه بیشتر به سوی جلو حرکت می دهد و در موفقیت آمیز بودن انقلاب نقش بسزایی دارد . حال به طور مختصر به هر یک از آنها توجه خواهد شد و در هر مورد به اجمال وقایعی که در پیشبرد انقلاب مؤثر بوده اند ذکر خواهد گردید .

۱-۱-۲ مقدمات سیاسی

با کشته شدن آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۱۲ق و روی کار آمدن فتحعلی شاه اندک اندک زمینه های سیاسی و اجتماعی شکل گیری مشروطه فراهم شد. یکی از این زمینه ها شرایط جهانی بود، زیرا در این سال - ۱۲۱۲ق - ناپلئون به عنوان یکی از بزرگترین سرداران تاریخ بشر به جمع آوری سپاه پرداخت و با آماده سازی یک لشکر کوچک ، سپاه فرانسه را که کوچکترین دسته آن پنج هزار نظامی داشت در هم شکست و پس از دو سال زمام حکومت فرانسه را به دست گرفت . او در سال ۱۲۱۹ق تاج امپراطوری فرانسه را به سر گذاشت.

از طرف دیگر در روسیه با مرگ پل اول، پسر او الکساندر اول به روی کار آمد^۱. دولت انگلیس نیز رقابای سر سخت خود را از میدان استعمار هندوستان به درکرد و با به

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی ، انقلاب مشروطیت ایران ، تهران : ابن سینا ، ۱۳۵۲ ، ش ، صص ۵-۱ .

دست آوردن آن کشور و نیز ثروت فراوانی که از آنجابه انگلستان سرازیر می شد اندک اندک به یک کشور قدرتمند جهان تبدیل گردید .

دو دولت روسیه و فرانسه که در رأس دو قدرت بزرگ جهان قرار داشتند با دیدن انگلیس و تمتع او از ثروت فراوان ، بی بهره بودن از چنین خوانی را بر خود روا نمی دانستند. به همین منظور در صدد بر آمدند تا از طریق ایران به آن کشور راه یابند .

به این ترتیب ، ایران عملاً به عنوان وسیله و راهی برای رسیدن کشورهای فرانسه و روسیه به اهداف خود قرار گرفت و ناخواسته وارد صحنه سیاسی شد ، به طوری که نمایندگان سیاسی از سوی سه کشور فرانسه ، روسیه و انگلیس به طور پیوسته به ایران روانه می شدند تا باب مباحث سیاسی و گرفتن امتیازات را با ایران باز کنند .

در این میان جنگهای ایران و روس و شکستهای سخت ایرانیان از سپاه روس ، ایران بزرگ و با عظمت را دچار زیانهای بسیاری کرد و هر روز از عظمت آن کاست . اما جامعه ایران و سردمداران آن به اندازه ای در جهل و خواب غفلت فرو رفته بودند که هیچ یک از زیانهای وطنی ، آنان را بیدار نمی کرد .

فتحعلی شاه ، محمدعلی شاه و ناصرالدین شاه هیچ حاضر نبودند در رفتار خود در مورد نحوه اداره کشور تغییری ایجاد کنند . آنان نه برای جامعه کاری انجام می دادند و نه اجازه می دادند کسی اقدامی در جهت پیشرفت جامعه و بیداری مردم انجام دهد.

در زمان پادشاهی محمدعلی شاه ، قائم مقام - وزیر دربار - اندیشه هایی حاکی از تلاش برای تغییر اساسی در جامعه ایران را در ذهن خویش می پروراند و در این مسیر اقداماتی نیز انجام داد ؛ اما محمدعلی شاه وی را کشت و حاجی میرزا آقاسی را جانشین او قرار داد و از حرکت ایران به سوی پیشرفت جلوگیری کرد. عباس میرزا و درباریان که در برابر شکستهای پیاپی ایران اندکی به عقب ماندگی کشور واقف شده بودند خواستند تا کاری انجام دهند . به این منظور « معلمینی از فرانسه و انگلیس برای تنظیم قشون و

تعلیم فنون نظامی استخدام گردید . آنگاه به تأسیس کارخانه های توپ ریزی و تفنگ سازی اقدام شد . همچنین باروت خانه ای به وضع باروت خانه های اروپا ساخته و پرداخته شد.^۱»

با وجود این هنوز جامعه تکانی برای بیدار شدن به خود نداده بود . مردم هم چشم به روی همه چیز بسته بودند. آنان حتی حقیقت تلخ ذلت و خواری در برابر دیگر کشورها و جهل و غفلت و عقب ماندگی کشور خود را امری طبیعی می دانستند . تنها در سالهای پایانی حکومت ناصرالدین شاه تلاشهای جدی در بیدار کردن مردم انجام شد. میرزا تقی خان امیرکبیر در آباد سازی و پیشرفت جامعه ایران گام های اساسی برداشت از جمله مدرسه دارالفنون را در سال ۱۲۶۸ ق تأسیس نمود .

در این میان ناصرالدین شاه فرصت پیشرفت جامعه را از ایران و ایرانیان گرفت و با کشتن امیرکبیر در سال ۱۲۶۸ ق دوباره به عقب ماندگی کشور خویش راضی شد و به جای او میرزا آقاخان نوری را گماشت . پس از او حاج میرزا خان سپهسالار به روی کار آمد و اقداماتی را پی گرفت ؛ اما باز ناصرالدین شاه او را برکنار کرد .^۲

اگر چه پادشاهان کشور به جای مجال دادن به فرصتهای مناسب برای پیشرفت و ترقی کشور و بیداری مردم با اقدامات خود از قبیل کشتن وزیران آگاه و با تدبیری چون قائم مقام و امیرکبیر و یا عزل و برکناری آنان ، جهل و نا آگاهی را بر جامعه بیشتر از آگاهی و پیشرفت و بیداری می پسندیدند ؛ اما مردم جامعه با دیدن وقایعی که در کشور پیش می آمد اندک اندک و با روندی بسیار کند نسبت به وضعیت جامعه خود ، آگاهی و بصیرت پیدا می کردند . وقایعی چون : شکستهای پی در پی نظامی کشور ، امتیازدهی های بی مورد به بیگانگان ، نابسامانی اوضاع داخلی و ... آنان را به تدریج وارد صحنه سیاست می کرد .

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی ، انقلاب مشروطیت ایرانی ، ص ۹ .

^۲ - احمد کسروی ، تاریخ مشروطه ایران ، چاپ سیزدهم ، تهران : امیرکبیر ، ۱۳۵۷ ش ، ص ۸ .

در زمان پادشاهی مظفرالدین شاه نیز وضعیت سیاسی جامعه به همان منوال گذشته بود. او حتی توان اداره کشور را همچون پدرش ناصرالدین شاه نداشت و از او امیدی به بهبود حال کشور نمی رفت. اما خوشبختانه این بار پادشاه کشور خود با جامعه همدردی می کرد و از ناتوانی و آشفتگی کشور ناراحت بود و همین امر به مردم امید می داد. مردم نیز به سخنان او خشنود بودند و امیدی هر چند اندک در دل می پروراندند.

در این اوضاع که امین السلطان رشته امور را در دست داشت پس از یک سال شاه او را برکنار کرد و میرزا علی خان امین الدوله را به جای او گذاشت. وی در مسیر بهبود وضع مملکت تلاشهای بسیار کرد. از جمله آن که چون نابسامانی اوضاع کشور را فقدان قانون می دانست بر آن شد تا قانونی برای کشور ترتیب دهد. به همین منظور پس از تهیه قانون، آن قانون را مورد پذیرش شاه قرار داد.^۱

به هر حال مردم به تدریج و گام به گام با دیدن وضعیت ناهنجار و آشفته سیاسی کشور و نیز به تاراج رفتن خاک وطن و در پی آن بد نام شدن ایران و ایرانی به سوی آگاهی پیش می رفتند و به تدریج روحیه آنان چنان شکل می گرفت که نسبت به وطن خویش تعصب پیدا کردند و برای پس گرفتن امتیازات واگذار شده به وطن خواران، صدای اعتراض خویش را فریاد نمودند.

۲-۱-۲-۲ مقدمات فرهنگی

در همین اوضاع که ایران در مسیر مسائل سیاسی با اروپا قرار گرفته بود روزنه امیدی در ایران باز شد چرا که پرتوهایی هر چند اندک از تمدن اروپا بر افراد مستعد این سرزمین تابید و آنان را به عقب ماندگی کشور واقف ساخت. بر این اساس آنان بر آن شدند تا تحولات فرهنگی نیز ایجاد کنند.

---

^۱- احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، صص ۱۰-۸.

۲-۱-۲-۱ رواج زبانهای متعدّد

اگر چه رفت و آمدهای پی در پی اروپاییان به ایران برای آنان امتیازات بزرگ حاصل می کرد؛ اما برای ایران نیز موقعیتی بزرگ به شمار می آمد. زیرا در این آمد و شدها؛ زبانهای مختلف اروپایی ها که یکی از عوامل دگرگونی اندیشه ها و روشن شدن افکار بود در میان درباریان و بزرگان و روشنفکران جامعه و تا حدودی عوام مردم راه یافت و از این روزنه تعداد زیادی کتاب از زبانهای خارجی به فارسی ترجمه شد.

این ترجمه ها اغلب ترجمه کتب نظامی بود؛ اما در میان آنها ترجمه سفرنامه ها، کتابهای تاریخی و جغرافیایی نیز دیده می شد و وسعت علم و دانش ایرانیان را افزایش می داد و آنان را با جهاتی تازه و دستاوردهای علمی و فرهنگی جدید دنیا آشنا می ساخت.

در زمینه ترجمه باید از آثار نویسندگانی چون: الکساندر دومای پدر، ژول ورن، مولیر، ژاک هنری برنارد دوسن پیر، و رنه دوشاتو بریان نام برد. این ترجمه ها در مقایسه با متون اصلی از چنان ارزش ادبی برخوردار نبود، اما تحت تأثیر متون اصلی گرایش کلی به سوی ساده نویسی ایجاد شد^۱.

۲-۱-۲-۲ انتشار روزنامه

یکی از بارزترین جنبه های نهضت مشروطه توسعه سریع روزنامه نگاری بود، به طوری که تعداد جراید ایران بالغ بر نود جریده^۲ رسید و برخی از این روزنامه ها بخصوص صوراسرافیل و حبل المتین دارای از ساختاری روشمند بود. انتشار روزنامه های متعدّد در

۱- سرور سرودی، «سیر مشروطه خواهی در ادبیات»، مندرج در: انقلاب مشروطیت، با ترجمه پیمان متن، مقدمه ناصر تکمیل همایون، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲ش، صص ۱۶۸-۱۷۲.

۲- ادوارد براون، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه مهتری قزوینی، تهران: کویر، ۱۳۷۶ش، ص ۱۳۳.

داخل و خارج اعمّ از دولتی و غیردولتی نیز در روشن نمودن افکار و مقدمه سازی برای انقلاب مشروطیت مؤثر بود. در سال ۱۲۳۰ق پنج تن برای تحصیل به انگلیس اعزام شدند که پس از اتمام تحصیلات به وطن باز گشتند و خدمات مهمّی به وطن خویش نمودند. از جمله میرزا صالح شیرازی که اوّلین چاپخانه را به راه انداخت و نخستین روزنامه را انتشار داد^۱.

انتشار روزنامه تحوّلی عظیم در اندیشه ها و افکار مردم به وجود آورد و در نتیجه سبب تحوّل شدید آنان گردید. روزنامه وقایع اتفاقیه در سال ۱۲۹۱ق به همّت میرزا تقی خان امیرکبیر منتشر شد که اطلاعات آن هفتگی و حاوی خبرهای داخلی و خارجی بود و در وضعیت کشور می توانست بسیار مثر ثمر باشد.

از دیگر روزنامه های پر رونق این دوره، روزنامه حبل المتین بود که مؤیدالاسلام آن را در سال ۱۳۱۱ق در کلکته انتشار داد. روزنامه های دیگر این دوره ثریا، پرورش، حکمت (در مصر)، قانون (در لندن)، تربیت (در ایران)، اختر (در استانبول) و ده ها روزنامه داخلی و خارجی دیگر بود که وقایع را به اطلاع مردم می رساند^۲.

هر یک از آن روزنامه ها سهم بسزایی در روشن کردن افکار مردم ایران و بیداری آنان بر عهده داشتند تا آنجا که مهمترین عامل بیداری ملت ایران و سوق دادن آنها به سوی مشروطه خواهی و مشروطه طلبی همین روزنامه ها و ماحصل عملکرد آنها بود.

هر روز بر تعداد روزنامه ها افزوده می شد به طوری که در سال ۱۳۲۵ق، دومین سال انقلاب، ۸۴ روزنامه با نامها و اسامی گاه عجیب و غریب پدید آمد: «عدد روزنامه ها از حاجت بیرون رفت. اسامی مهیب به خود می گرفتند. روزنامه حشرات الارض هم داشتیم! به روزنامه قناعت نشد شب نامه ها از در و دیوار فرو می ریخت^۳.»

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، ص ۹.

^۲ - درباره روزنامه های دوره ناصرالدین شاه رجوع کنید به: سید فرید قاسمی، سرگذشت مطبوعات ایران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ ش، ج ۲، صص ۱۷۸۱ - ۱۱۴۵.

^۳ - مخبرالسلطنه، گزارش ایران، به همّت محمدعلی صوتی، تهران: نقره، ۱۳۶۳ ش، ج ۴، ص ۲۶.

۲-۱-۲-۳ تأسیس مدارس

پیش از انقلاب مشروطیت مدارس در ایران به دو گونه بودند: یکی مدارس که طلباب در آن برای مآ شدن درس می خواندند و در آنجا دروس صرف و نحو عربی، منطق، حکمت، اصول و فقه و ... را می آموختند. دیگر، مکتب خانه ها که در آن کودکان خواندن و نوشتن و حروف الفبا را فرا می گرفتند. البته در این مکتب خانه ها جز فرزندان اعیان و توانگران و بازرگانان، فرزندان گروه دیگری حضور نداشتند. آنها در آنجا ابتدا حروف الفبا و عمّ جزء قرآن - جزء سی ام قرآن کریم - و پس از آن کتابهای گلستان، جامع عبّاسی، نصاب، ترسل، ابواب جنان، تاریخ نادری و ... را به ترتیب فرا می گرفتند.

در سال ۱۲۶۷ق حاج میرزا حسن - یکی از مآ زادگان تبریز- پس از بازگشت از بیروت و دیدن شیوه آموزشی آنان، در ششکلان^۱ مکتب خانه ای را به شیوه نوین تأسیس کرد و نام آن را «رشدیه» قرار داد؛ اما به دلیل نارضایتی مدرسین این مدرسه ها هر چند یک بار مکان مدرسه خود را جا به جا می کرد تا این که سرانجام بساط مدرسه او جمع شد و وی به قفقاز و مصر رفت.

هنگامی که امین الدوله در پی اقدامات ترقی خواهانه اش در ایران به تأسیس مدارس و مکتبها روی آورد حاج میرزا حسن را به ششکلان باز فرا خواند و به دست او مکتب خانه ای تأسیس کرد که در آن به فرزندان نهار و لباس داده می شد^۲.

پس از آن تعداد مدارس اندک اندک رو به افزایش بود و در تمام شهرهای ایران مکتب خانه و مدارس جدید بنا می شد. نخستین مدرسه ای که در ایران به سبک

---

^۱ - ششکلان: نام منطقه ای قدیمی در شمال شرقی تبریز. (علی اکبر دهخدا، لغت نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۴۲۷۶)

^۲ - احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، صص ۲۱-۱۸.

اروپایی ساخته شد دارالفنون بود که به همت میرزا تقی خان امیرکبیر در سال ۱۲۶۸ ق افتتاح گردید^۱.

در جامعه ای که فقر و جهل دامنگیر همه شده بود، هر لحظه جهل و نادانی همچون مصیبتی نهفته جامعه را به عقب ماندگی و بی خبری سوق می داد، تأسیس مدارس و مکتب خانه ها و نظامیه ها می توانست تکان شدیدی به افکار منجمد شده مردم جامعه بدهد و آنان را از جهل و غفلت بیدار سازد.

۲-۱-۲-۴ انتشار کتب بیدار کننده

انتشار کتابهای انقلابی نیز در این سالها نقش بسزایی در بیدار کردن اذهان عمومی داشت. نویسندگان این دوره بخصوص عبدالرحیم طالبوف تبریزی و زین العابدین مراغه ای با کتابهای خود در بیداری افکار و دگرگون کردن اندیشه ها تأثیری شگفت داشتند. طالبوف در «کتاب احمد» با پسر خیالی خود احمد گفتگو می کند و در این گفتگو دانشهای اروپاییان را به زبان ساده به او می آموزد. وی در میان آموزشهای خود به عقب ماندگی ایران نیز اشاره می کند. او همچنین در کتاب «مسالك المحسنين» ناتوانی و درماندگی ایرانیان را از اداره کشور از زبان قهرمانان بیان می کند.

حاج زین العابدین مراغه ای نیز در کتاب «سیاحت نامه» به بازگویی مسائل و مشکلات ایران می پردازد و در بیداری افکار جامعه اش - که جز به آینده ای ناخوش و نازبیا امید نداشتند - کوشش می کنند.

البته به طور مفصل در این پایان نامه به تلاشها و کوششهای این دو نویسنده در بیدار کردن افکار عمومی و روشن کردن صفحه های تاریک جامعه ایران بحث خواهیم کرد.

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، ص ۴۳؛ و نیز رجوع کنید به: اسماعیل حاکمی، ادبیات معاصر ایران، تهران، اساطیر، ۱۳۷۳ ش، صص ۱۷۷ - ۱۷۸.

۳-۲-۱ مقدمات اجتماعی

در صدر مشروطه از نظر اجتماعی تغییر و تحولاتی در جامعه به وجود آمد که سبب بیداری افکار و در نتیجه مقدمه ساز انقلاب مشروطیت گردید. تغییراتی که هر یک از آنها جنبه ای از زندگی جامعه ایران را سهل تر و آسان تر می کرد.

در سال ۱۲۷۴ق تلگراف به ایران آورده شد و بیشتر شهرهای ایران با این وسیله ارتباطی به یکدیگر مرتبط شدند. در سال ۱۳۰۶ق اولین کارخانه تولید برق ایجاد شد. همچنین یک خط راه آهن از تهران به حضرت عبدالعظیم (ع) و پس از آن از آمل به محمودآباد کشیده شد و سرعتی در حمل و نقل کشور به وجود آورد^۱. احداث خط تلفن و ایجاد موزه نیز از دیگر تغییرات اجتماعی این دوره بود.

تا قبل از حکومت ناصرالدین شاه چنان معمول بود که کلاه های بسیار بلند و مخروطی از پوست گوسفند بخارا و سمرقند بر سر می نهادند. ناصرالدین شاه فرمان داد تا کلاه کوتاه بر سر بگذارند. همچنین در وضع قیافه و آرایش افراد نیز تغییراتی ایجاد شد^۲.

۳-۱-۲ مقدمات اقتصادی

از سوی دیگر در زمینه اقتصادی نیز جامعه ایران رو به تحول و البته رو به پیشرفت و ترقی بود. در دوره ناصرالدین شاه مؤسسه ای به نام "مجمع الصنایع" که تمام صنایع مربوط به نظام از مليله دوزی و زردوزی لباس نظامیان گرفته تا تفنگ سازی و قناره گری در آن تمرکز یافته بود تأسیس شد^۳.

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، صص ۳۹-۳۶.

^۲ - همان، ص ۳۹.

^۳ - همان، ص ۳۴.

کارخانه های متعدد ریسمان ریسی ، چلووار بافی ، چینی سازی و شمع ریزی در تهران ، نساجی در اصفهان ، سیگار سازی ، کاغذ سازی در تهران و همچنین کارخانه های مختلف اسلحه سازی و... ایجاد گردید که هر یک از آنها به طور جداگانه می توانست سهمی عمده در پیشرفت و ترقی اقتصاد کشور داشته باشد .

علاوه بر ساخت کارخانه های متعدد و فراوان ، تجارت ایران با کشورهای اروپایی نیز اندک اندک رونق گرفت . تا آنجا که « کسانی در این سنوات مابه التجارة همه بازرگانان قلمرو این شهر را به میزان اعتبار سنجیده اند که نسبت امتعه اروپاویه به کل کالای اینان همان نسبت ثلث است به خمس کما هو اظهر من الشمس ^۱ . »

در آن سالها مسائل اقتصادی در کشور همچون دیگر مسائل سیاسی و فرهنگی و اجتماعی با سرعتی کند حرکت می کرد و مردم را با پیشرفت های جدید جهان آشنا ساخته آنان را متمایل می ساخت تا چنان مواردی هم در کشور آنان عملی و اجرا گردد.

۲-۲ عوامل تسریع دهنده به انقلاب

علاوه بر عواملی که مقدمه ساز انقلاب مشروطیت گردید برخی از عوامل نیز در تسریع روند آن مؤثر بود که عبارتند از :

۲-۲-۱ نارضایتی مردم و مشروطه خواهی آنان

دامنه تأثیر ارتباط ایران و اروپا و تحولاتی که در ایران در زمینه های سیاسی ، فرهنگی ، اقتصادی و اجتماعی به وجود آمد به آن اندازه نبود که جامعه بی سواد و غفلت زده ایران را با شتاب و سرعت بالا به سوی پیشرفت و ترقی سوق دهد ، بلکه آرام و

---

^۱ - اعتمادالسلطنه ، مآثر والآثار ، تهران : اساطیر ، ۱۳۶۲ ش ، ص ۱۰۰.

آهسته در روشنتر ساختن اذهان عموم جامعه مؤثر می افتاد و تنها در مدت چندین سال توانست مردم را نسبت به عقب افتادگی جامعه آگاه سازد . به همین جهت مردم با همان بیداری اندک سر برآوردند و نسبت به حکومت حاکم نارضایتی خود را نشان دهند .

۲-۲-۲ تجزیه شدن ایران

در پی آشنایی ایران با کشورهای بزرگی چون : فرانسه ، انگلیس و روسیه هر روز شهر و ایالتی از این سرزمین جدا می شد و به دست یکی از قدرتها می افتاد . به طوری که می شد پیش بینی کرد که در اندک مدتی حتی قطعه ای کوچک از ایران باقی نخواهد ماند . به عنوان مثال « به موجب عهدنامه گلستان قسمتی از مغان ، طالش ، گرجستان ، باکو ، شیروان ، شماخی ، شکی و گنجه و قراباغ به روسها واگذار گردید . در سال ۱۲۴۳ق به موجب عهدنامه ترکمنچای خانات ایراوان که در دو طرف رود ارس واقع بود و نیز خانات نخجوان به تصرف روسها درآمد . در سال ۱۲۸۴ق بخارا و در سال ۱۲۸۵ق سمرقند و همچنین در سال ۱۲۹۹ق خیوه تحت تصرف روسها قرار گرفت . در سال ۱۲۸۵ق قسمت مهمی از بلوچستان جدا و بلوچستان انگلیس نامیده شد ^۱ . »

به این ترتیب هر روز یک شهر یا بخشی از ایران به کشورهای دیگر داده می شد و در واقع ایران هر روز در حال تجزیه شدن بود . این خود یکی از عوامل نارضایتی مردم از این حکومت بود و تعصبات وطن پرستانه و عرق ملی آنان را به نارضایتی و اعتراض واداشت تا خاک از دست رفته کشور باز پس گرفته شود .

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی ، انقلاب مشروطه ایران ، صص ۵۲-۵۲ .

۲-۲-۳ واگذاری امتیازات به بیگانگان

دادن امتیاز به کشورهای بیگانه یکی دیگر از عواملی بود که توده جامعه را از وضعیت موجود ناراضی می ساخت . شاه ایران که کشور را دارایی شخصی خود به حساب می آورد در هر آمد و شد کشورهای بیگانه ، امتیازاتی را که از حد وطن فروشی فراتر رفته بود؛ چون تحفه به آنان اعطا می کرد . در سال ۱۲۸۹ق واگذاری امتیاز روپتر ، در سال ۱۳۰۷ق واگذاری بانک شاهنشاهی ، در سال ۱۳۰۹ق واگذاری خرید و فروش توتون و تنباکو به یک شرکت انگلیسی ، در سال ۱۲۹۷ق واگذاری امتیاز ساختن یک خط تلفن به روسها ، در سال ۱۳۰۸ق واگذاری امتیاز بانک استقرای به روسها ، در سال ۱۳۰۹ق واگذاری امتیاز تأسیس بیمه و امور حمل و نقل به روسها ، در سال ۱۳۱۶ق واگذاری امتیاز بهره برداری از جنگلها به یک مؤسسه یونانی ، در سال ۱۳۱۵ق واگذاری زمام گمرک ایران به دست بلژیکی ها و در سال ۱۳۱۸ق واگذاری امتیاز حفريات تاریخی به فرانسویان و...^۱

این امتیازات اگر چه در ظاهر نامی از ایران را بر صفحه جغرافیایی جهان باقی گذاشت ؛ اما در واقع ذره ای از قدرت سیاسی برای ایران و ایرانی باقی نماند . تا آنجا که به هر چه نظر می افتاد دست یکی از کشورهای قدرتمند اطراف بر آن بود .

۲-۲-۴ ظلم و ستم و بی عدالتی

اصلی ترین عاملی که در داخل کشور موجب نارضایتی شدید مردم شد ؛ ظلم و ستم و بیداد حاکمان و پادشاهان این سرزمین بود . در دوره قاجار که بنای آن بر ظلم و ستم بر مردم استوار شده بود، سردمداران جامعه از هیچ کوششی برای آزار مردم فروگذار

---

^۱ - احمد کسروی ، تاریخ مشروطه ایران ، صص ۳۷- ۲۱ ؛ و نیز رجوع کنید به : محمد اسماعیل رضوانی ، انقلاب مشروطیت ایران ، صص ۵۳-۵۲.

نمی کردند. «قتل عام مردم تفلیس، کورکردن مردم کرمان و فروش دختران رعایای خراسان به ترکمانها نمونه ای از بیدادهای آنان بود»^۱. این بیدادها و ستمها احساسات مردم را تحریک کرد و آنان را به سوی یک انقلاب در کشور حرکت داد.

تا آن زمان در ایران شغل قضاوت بر عهدهٔ علما بود. مردم جامعه در بی سوادگی و جهل قرار داشتند و در مدارس نیز تحصیل هر نوع علم به جز علم دین ممنوع بود. حتی علم دین به آموختن اندک صرف و نحو عربی و فرا گرفتن احادیث و اخبار جعلی منحصر می شد. بنابراین می توان نتیجه گرفت که فکر و ذهن علما و قاضیان جامعه با این اوضاع تا چه اندازه منجمد می شد و وسعت فکر و اندیشه را از آنان می گرفت.

در مجموع ظلم و ستم همه جا را فرا گرفته بود و به طبقه ای خاص تعلق نداشت. هر کس به هر اندازه که می توانست نسبت به زبردست خود ظلم و تعدی می کرد؛ اما در این اوضاع مردم اندک اندک نسبت به وضع موجود معترض شدند. آنان در انتظار یک لرزهٔ اساسی بر جامعه بودند تا شاید وضعیت بی عدالتی و ستم بر مردم بهبود پیدا کند.

2-3 زمینه های پس از مقدمات مشروطیت

در سالهای پایانی سلطنت ناصرالدین شاه مردم با توجه به زمینه ها و مقدمات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به وجود آمده ابتدا به صورت پراکنده و سپس در حرکت‌های سازمان یافته شده به شیوهٔ حکومتی شاه و درباریان اعتراض کردند.

تحصن، مهاجرت و راهپیمایی های خیابانی نمونه ای از اعتراضات مردم بود. یکی از اقدامات مهم مشروطه خواهان، مهاجرت به حضرت عبدالعظیم (ع) بود که در پی آن مظفرالدین شاه به منظور خاموش کردن آتش خشم ملت فرمان تأسیس

---

^۱ - محمد اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۲۵ و نیز رجوع کنید به: ادوارد براون، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمهٔ مهتری قزوینی، صص ۱۴۱ - ۱۲۸.

عدالتخانه را صادر نمود؛ اما اقدامات وعده داده شده به صورت واقعی انجام نمی شد و مردم به نحوه اجرای آنها راضی نبودند.

همچنین دولت با دستگیری و قتل عام مردم بر خلاف وعده های خود عمل نمود. به همین جهت مردم به همراه علما به سوی قم مهاجرت کردند. آنها در این مهاجرت خواستار اهدافی بلندتر چون: عزل عین الدوله، تأسیس شورای ملی و تدوین قانون اساسی شدند.

سرانجام در ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ ق مظفرالدین شاه با صدور فرمان مشروطیت، با تشکیل مجلس مشورتی متشکل از شاهزادگان، علما، اعیان و اشراف، تجار و اصناف موافقت کرد؛ اما باز به خواسته های مردم در آن توجهی نشان داده نشد تا این که در ادامه اعتراضات مردم، مظفرالدین شاه فرمان برگزاری انتخابات و تشکیل مجلس را صادر کرد و در آن حاکمیت تمام طبقات و اقشار مردم را در جامعه به رسمیت شمرد^۱.

به همین منظور مشروطه خواهان در مدرسه نظام (که یکی از سراهای دربار بود) گرد آمدند و پس از تدوین نظام نامه، انتخابات مجلس شورای ملی در تهران برگزار شد و در تاریخ ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ ق اولین مجلس شورای قانونگذاری با سخنرانی مظفرالدین شاه افتتاح گردید^۲.

به این ترتیب جنبش مشروطیت خواهی شکل گرفت. انقلابی که در طی سالها اندک اندک مردم را به صحنه سیاسی کشانید و در واقع نتیجه و ماحصل دو عامل اصلی: یکی آشنایی ایرانیان با تمدن اروپا و دیگری بیداری تدریجی مردم بود.

مردمی که در ابتدا آشنایی چندانی با مسائل سیاسی نداشتند از نظر فکری به جایی رسیدند که با اشاره دست رهبران جنبش تحصن می کردند، دست به راهپیمایی و

۱- سید محمد رضا ازغندی، تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، تهران: سمت، ۱۳۸۲ ش، صص ۱۹۹ - ۱۹۸.

۲- علی اکبر ولایتی، نهضت مشروطه ایران، تهران، واحد نشر اسناد، ۱۳۷۰ ش، صص ۱۷۷.

مهاجرت می زدند ، بیانیه منتشر می کردند ، گاه و بیگاه به کوچه و خیابان می ریختند و برای حفظ خاک سرزمین خویش جان خود را در طبق اخلاص قرار می دادند .

۲-۴ عناصر سازنده نهضت مشروطیت

در جنبش مشروطیت همچون اغلب حرکت‌های اجتماعی طبقات و گروه های مختلف مشارکت داشتند . این طبقات و گروه ها با افق‌های اجتماعی گوناگون وارد عرصه جامعه می شدند . البته این جنبش از نوع جنبش‌های آزادی خواهی طبقه متوسط شهرنشین بود که سه عنصر اصلی آن را تشکیل می داد : روحانیان ، بازرگانان و روشنفکران^۱ .

۲-۴-۱ روحانیان

در کنار مردم جناح دیگری بود که اصطلاحاً جناح روحانیت خوانده می شد . این جناح توسط برخی از مجتهدین از جمله : سید عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی رهبری می شد . روحانیت در بیشتر انقلاب های ایران نقشی بسزا داشت تا آنجا که « نهضتی که بتدریج تبدیل به مشروطه خواهی شد در آغاز اعتراضی مردمی بزعامت روحانیت علیه ولخرجی های درباری بود که جهت بوالهوسی های خود آماده بود کشور را تسلیم بیگانگان و کفار کند^۲ » بنابراین بدون حمایت روحانیت مردم نه می توانستند امتیاز انحصار تنباکو را درهم بشکنند و نه می توانستند شاه را به اعطای مشروطیت وادارند .

^۱ - فریدون آدمیت ، فکر دموکراسی اجتماعی در مشروطیت ، چاپ دوم ، تهران : پیام ، ۱۳۵۶ش ، صص ۳-۴ .

^۲ - ادوارد براون ، انقلاب مشروطیت ایران ، ترجمه مهري قزوینی ، ص ۱۵۰ .